

DOI 10.37491/UNZ.109.1
УДК 340.142:347.4

Світлана ЛОЗІНСЬКА¹,
Жанна ЧОРНА²

ДОГОВОРИ ПОЗИКИ ТА ЗБЕРІГАННЯ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

*Досліджено приватноправові договірні механізми, через які у Стародавньому Римі здійснювалася фінансова, зокрема так звана банківська, діяльність. Вихідною методологічною позицією є твердження про відсутність у римському праві самостійної інституційної системи банківського регулювання, що зумовлювало реалізацію фінансових операцій у межах класичних договірних конструкцій *ius civile* (цивільного права), доповнених інструментами *ius honorarium* (магістратського права) та *ius praetorium* (преторського права). Основна увага зосереджена на аналізі договорів позики (*mutuum*) та зберігання (*depositum*), які становили юридичне ядро фінансового посередництва у Римі. Розкрито правову природу та функціональні особливості договору *depositum* у класичній і некласичній формах, зокрема *depositum irregulare*, що широко застосовувалося у практиці *argentarii* та дозволяло використовувати передані на зберігання грошові кошти. Проаналізовано договір *mutuum* як універсальну форму кредитування, яка забезпечувала перерозподіл акумульованих фінансових ресурсів і виступала основним інструментом активних операцій банкірів.*

¹ кандидатка юридичних наук, доцентка, завідувачка кафедри міжнародного та європейського права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, lozinskaw@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-6634-1575>.

² кандидатка юридичних наук, професорка, професорка кафедри приватного права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, zhannylya2017@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9422-1469>.

Окрему увагу приділено ролі допоміжних договірних конструкцій (*stipulatio, mandatam, societas*), які забезпечували оформлення відсотків, платіжних доручень та спільної фінансової діяльності. Дослідження спирається на аналіз фрагментів Дигестів Юстиніана, що дозволяє простежити взаємодію *ius civile* та *ius honorarium* у регулюванні фінансових відносин, а також на сучасні історико-правові та економічні студії, присвячені діяльності римських банкірів. Обґрунтовується теза про те, що пробанківська практика у Стародавньому Римі функціонувала як сукупність приватноправових відносин, заснованих на принципі *autonomia privata*, а не як окрема публічно-правова інституція. Зроблено висновок, що саме гнучкість класичних договірних моделей дозволила інтегрувати складні фінансові операції в систему римського приватного права без формування спеціального банківського законодавства. Отримані результати мають значення для глибшого розуміння історико-правових витоків фінансового посередництва та можуть бути використані в майбутніх порівняльних дослідженнях римського та сучасного банківського права.

Ключові слова: договір позики, договір зберігання, виконання зобов'язання, фінансова діяльність, послуги, торговці, праввідносини, банки, банківські практики.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний інтерес істориків та правознавців до фінансової діяльності Стародавнього Риму, в науковій літературі відсутній усталений підхід до правової кваліфікації так званої «банківської діяльності». Зокрема, питання про те, якими саме приватноправовими механізмами забезпечувалося здійснення фінансових операцій, часто розглядається фрагментарно або з позицій пізніших банківських інститутів. Це призводить до методологічних спрощень і анахронізмів. Особливої уваги потребує з'ясування ролі договорів зберігання (*depositum*) та позики (*mutuum*), які, не будучи спеціально «банківськими», фактично становили юридичну основу фінансового посередництва в Римі.

Під приватноправовими механізмами, які забезпечують здійснення фінансових операцій, розуміли систему класичних договорів римського права, через які здійснювалися прийняття, зберігання, передача та кредитування грошових коштів у практиці римських банкірів. Тобто механізм означає спосіб юридичного оформлення фінансових відносин через договір.

Водночас у наукових дослідженнях недостатньо простежується взаємозв'язок між догматикою класичного римського права та реальною економічною практикою, у межах якої діяли фінансові посередники. Часто залишаються поза увагою питання трансформації класичних договірних конструкцій під впливом потреб грошового обігу та торговельного обороту. Відсутність чіткого розмежування між зберіганням і позикою у фінансовій практиці ускладнює правову оцінку діяльності *argentarii* та суміжних категорій осіб. Це, у свою чергу, перешкоджає цілісному розумінню механізмів виконання та забезпечення зобов'язань у сфері фінансових операцій. Таким чином, актуалізується потреба комплексного аналізу договорів

depositum і *mutuum* як ключових правових інструментів фінансової діяльності у Стародавньому Римі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займалися цією проблематикою, слід назвати таких вчених, як: А. Бюрге, Т. Моммзен, А. Петруччі, Дж. Маселлі, Ю. Онищенко, І. Нетушила, Ж. Андро, П. Нічипорук, С. Гринько та інші.

У сучасній бібліографії з'явилися значні наукові доробки в питанні еволюції та правового регулювання договору депозиту, зокрема *depositum irregulare*, який став «містком» між римським приватним правом та сучасною банківською системою. Йдеться про наукові праці Рейнхарда Ціммермана (*Reinhard Zimmermann*) «The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition», Януша Сонделя (*Janusz Sondel*) «Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim», Філіпа Шайбельрайтера (*Philipp Scheibelreiter*) «Vom Problem, das depositum irregulare zu «definieren». Стаття турецьких дослідників Єшіллер та Єшіллер (*Fatma Begüm Yeşiller, Mehmet Yeşiller*) «Distinction between the deposit of fungible goods and the loan for consumption in Roman and Turkish Law» (2025) є порівняльним дослідженням, яке показує, як античні норми трансформувалися в сучасному цивільному праві Туреччини та Європи.

Формулювання мети статті. Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз договорів зберігання (*depositum*) і позики (*mutuum*) як базових приватноправових форм, через які реалізовувалися фінансова діяльність та банківські практики у Стародавньому Римі. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: визначити місце зазначених договорів у системі римського приватного права; проаналізувати їхні класичні та функціонально трансформовані форми у фінансових операціях, пов'язаних із торговельним обігом; з'ясувати соціально-економічні передумови формування відповідних договірних відносин у середовищі торговців; охарактеризувати значення цивільних договорів для розвитку фінансової практики римської економіки.

Методологія дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на історико-правовому підході до аналізу фінансової діяльності Стародавнього Риму як явища, що функціонувало в межах класичних договорів римського приватного права. Вихідною позицією є відмова від інституційного трактування «банківської діяльності» та розгляд її як сукупності зобов'язальних правовідносин, оформлених через договори позики та позики.

Дослідження спирається на поєднання догматичного аналізу норм цивільного та преторського права, що дозволяє простежити, яким чином формально визначені правові конструкції адаптувалися до потреб грошового обігу та торговельної практики. Особлива увага приділяється аналізу фрагментів Дигестів Юстиніана як основного джерела реконструкції правової природи відповідних договорів та практики їх застосування.

Використано також функціональний метод, який дає змогу зіставити юридичну форму договору з економічним змістом фінансових операцій, що здійснювалися аргентаріями та іншими фінансовими посередниками. Це дозволяє розглядати *depositum irregulare* та *mutuum* не ізольовано, а як взаємопов'язані елементи єдиної фінансової практики.

Застосовано елементи порівняльно-правового аналізу для обережного зіставлення римських договірних моделей із сучасним розумінням банківського посередництва, що дає можливість уникнути анахронізмів та водночас показати історико-правові витоки відповідних явищ.

Таким чином, методологічна основа дослідження поєднує історико-правовий, догматичний, джерелознавчий і функціональний підходи, що в сукупності забезпечує цілісне розуміння ролі договорів *depositum* і *mutuum* у фінансовій практиці Стародавнього Риму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростаюча внаслідок загарбницьких війн роль Риму як центру економічного життя тогочасного суспільства сприяло бурхливому розвитку фінансового підприємництва та банківської справи, що було пов'язано з концентрацією капіталів підкорених країн та видачею коштів у позику громадянам в різних частинах великої імперії.

Фінанси та торгівля в Римській імперії були вагомим сектором римської економіки у період ранньої республіки та протягом усього імперського періоду. Римлян можна вважати успішними бізнесменами, а довічність їхньої імперії була пов'язана з досить розвиненою комерцією, тобто процесом обміну товарами, послугами, цінностями, грошима [1, с. 19–24].

Фінансові операції у Стародавньому Римі здійснювалися як приватними особами (*argentarii*, *nummularii*, *mensularii*, *negotiatores*), так і спеціально призначеними державними чиновниками (*mensarii*) та підпорядковувалися загальним нормам *ius civile*, *ius praetorium* та *ius honorarium*. Сукупність повторюваних економічних дій, які були соціально визнані та юридично допустимими, отримала юридичне оформлення наявними цивільними договорами та формувала в римському контексті певний прообраз банківської діяльності.

Римські правові джерела фіксують окремі практики, які в сукупності виконували ті самі функції, що й банки в пізніші епохи, зокрема: приймання грошей від приватних осіб, зберігання і облік коштів, здійснення безготівкових розрахунків, надання кредиту, посередництво в здійсненні платежу і торгах [2, с. 45–50]. Ці практики не були об'єднані певним особливим правовим режимом, для них також не вимагалось спеціального дозволу від держави, позитивом було те, що могли здійснюватися в межах звичайної підприємницької свободи. Тому в стародавньому римському світі доречно буде говорити про окремі банківські практики, а не про банківську систему як таку [3, с. 480–482].

Аргентарії. Серед приватних осіб чільне місце в фінансових операціях посідали аргентарії (*argentarii*, *argentum* — срібло, *argenti distractores* — «ті, хто займається обміном грошей», «майстри срібних справ») — міняйли та так звані «банкіри», різновид торговців, які займалися прийомом

грошових вкладів, наданням позик, здійсненням депозитних операцій (зокрема і *depositum irregulare*), веденням рахунків клієнтів (*ratio*), обміном валют, що було важливим для торгівлі з іншими регіонами, посередництвом у розрахунках та аукціонах; вони також вели суворі банківські книги (*tabulae*), які мали юридичну силу, у випадку розгляду справи в суді [4, с. 109].

Бухгалтерія римської торгівлі велася за допомогою підрахункових дощок і римських абаків. Абак (*abacus* — дошка, рахівниця, простий пристрій для арифметичних обчислень у давніх греків та римлян), який використовував римські цифри, ідеально підходив для підрахунку римської валюти та обліку римських мір [5, с. 75].

Римська валюта, відома як денарій, була фіатними грошима, оскільки вона не була забезпечена цінним товаром, таким як золото чи срібло. Коли денарій був викарбуваний приблизно в I столітті нашої ери, він був із чистого срібла. Вміст срібла знизився; до III століття нашої ери вміст срібла становив ледве 0,02 відсотка [6, с. 225].

Загалом, аргентарії працювали як приватні підприємці, а не як державні службовці, переважно на *Forum Romanum* (Римський Форум) — площі в центрі Стародавнього Риму разом з прилеглими будівлями, ринком та служив центром ділової активності тогочасного суспільства. В епоху правління Августа *Forum Romanum* в результаті поступової забудови досяг таких величезних розмірів, що перетворився на центр ділового, релігійного та суспільного життя міста [7, с. 725].

Виступаючи як різновид торговців, *argentarii* діяли як агенти на державних або приватних аукціонах, зберігали грошові вклади для фізичних осіб та переводили в готівку чеки (з лат. *prescriptiones* — в давньоримській торгівлі фінансовий документ, що використовувалися для переведення грошей, подібний до чеків) і міняли валюту. Вони зберігали суворі книги (*tabulae*), які мали силу юридичного доказу під час розгляду справи в суді [8, с. 52–53].

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що формування у приватному секторі професійних торговців грошима — *argentarii* — свідчить про сталий та професійний характер їхньої діяльності, соціальне визнання функцій фінансового посередника, що відрізняло їх від випадкових кредиторів чи приватних позикодавців. Ці люди утворювали колегію або професійну гільдію, яка забезпечувала як ділові зв'язки, так і соціальну підтримку. Їхні професійні контори, відомі як *tabernae argentiare*, також були зосереджені на Римському Форумі, де вони пропонували низку фінансових послуг клієнтам з різним економічним статусом. Деякі аргентарії, відомі як *coactores argentarii*, надавали кредити для аукціонних покупок та керували платіжними домовленостями [9, с. 153–160]. Вони були особливо активними між серединою II століття до нашої ери та серединою II століття нашої ери.

Кваліфіковані аргентарії, які керували масштабними операціями, часто здобували значну повагу та багатство. Такі постаті, як Цецилій Юкунд Помпейський та Помпей Трималхіон, стали дуже впливовими завдяки своєму фінансовому успіху. Ці банкіри вели ретельні ділові записи у

спеціальних книгах, відомі як *codex rationem*. У книгах зазначалися внески всіх клієнтів банкіра, для кожного з яких відводили окрему сторінку (*noten*), на якій зазначали ім'я вкладника, рік і день відкриття рахунку. Кожна сторінка була розділена на дві частини (*accepti* та *expensi*), які відповідно відображали надходження коштів від клієнтів та здійснювані ними витрати. Суди визнавали ці записи дійсними юридичними доказами, що ще більше підкреслювало довіру та важливість їхньої професії. Платники могли розраховуватися зі своїми кредиторами, направляючи їх до банкірів з наказом здійснити платіж готівкою або переказом коштів зі сторінки на сторінку в книзі банкіра [10, с. 443–465].

Стародавні римляни, які зазнали значного впливу грецької цивілізації, швидко перейняли концепцію банківської справи, яка спочатку прийшла з Близького Сходу.

Перші банки в Римі розміщувалися в релігійних храмах, присвячених давньоримським богам, таких як храм Артеміди в Ефесі та храм Кастора і Поллукса в Римі. Гроші та скарби зберігалися в храмових сховищах. Банківська діяльність включала надання позик з відсотками, розміщення депозитів, карбування монет та надання кредитів. Зможні покровителі довіряли цим храмовим банкам через присутність жерців, а також солдатів, які охороняли банки. Зрештою, приватні сховища прийшли на заміну храмовим банкам. У Римі не було центрального банку, проте в храмі Сатурна існувала державна скарбниця, яка називалася «Аерарій» (*Aerarium*).

З часом римські банкіри взяли на себе багато тих самих ролей, що й у Греції: вони приймали депозити, видавали позики, вели рахунки клієнтів та керували активами [11, с. 43–81]. Суди визнавали їхні записи у спеціальних книгах як дійсний доказ у судових спорах. У банку облік прибутків і витрат відображався у прибутково-видаткових книгах. За неї банкір ніс юридичну відповідальність. Така книга була своєрідним реєстром поточного рахунку та не повинна містити жодних виправлень. Знатні римляни не розраховувалися готівкою. Вони лише давали банкірові документальне розпорядження — синграф, хірограф, якими оформлялися грошові розрахунки через банк [12, с. 18–20].

Щоб підтримувати суспільний порядок і запобігати заворушенням, римський уряд підтримував економічну стабільність серед своїх громадян. Під час криз, таких як нестача продовольства чи війни, держава створювала державні банки. Ними керували чиновники, відомі як менсарії (*mensarii*, *mensa* означає «банк» латиною). Вони діяли навколо Римського Форуму та роздавали позики з державної скарбниці (*aerarium*) боржникам-громадянам, які могли надати заставу [13, с. 96].

Менсарії. Менсарії вперше згадуються в історичних записах у 352 році до нашої ери, коли йдеться про створену комісію *quinqueviri mensarii* [14, с. 210–215]. Вони відіграли вирішальну роль у стабілізації суспільства, пропонуючи доступний державний кредит громадянам у важкі часи. Їх призначали для управління боргами громадян. На відміну від них, аргентарії були приватними громадянами, які функціонували незалежно від держави. Вони керували обміном іноземної валюти та майже всіма ви-

дами грошових операцій, такими як позики, аукціони та оцінка монет. Менсарії також вели точний облік банківських операцій у книгах, які називалися кодексами. Надзвичайне ретельне ведення цих книг забезпечувало їм статус юридичного доказу в судах [15, с. 105–115].

Таким чином, менсарії займалися регулюванням боргових відносин громадян, видавали кредити із державних коштів, здійснювали реструктуризацію приватних боргів та загалом займалися стабілізацією фінансової системи. Відповідно вони діяли від імені держави в межах публічного мандату з чітко визначеними повноваженнями. Менсарії не були приватними банкірами і не здійснювали підприємницьку діяльність.

Менсулярії. Термін *mensularii* походить від лат. *Mensa* — «стіл, лава», тобто місце, за яким здійснювалися грошові операції. У широкому значенні — це особи, які здійснювали грошові операції за лавкою, подібно до *argentarii*. У доктрині *mensularii* описуються як професійні приватні міняйли та банкіри, які приймали гроші на зберігання, здійснювали обмін монет, брали участь у розрахунках, могли надавати позики. Термін не має чіткого техніко-юридичного визначення і часто використовується як синонім *argentarii*, або як загальна назва осіб, які займаються грошовими операціями за *mensa* [16, с. 74–86].

Розрізнення торговців менсуляріїв та менсаріїв має принципове значення для дослідження фінансової діяльності, зокрема і банківської практики, у Стародавньому Римі, оскільки менсулярії здійснювали фінансові операції у приватноправовому полі, а банківська практика існувала без інституційного оформлення. На прикладі менсаріїв простежується виняткове втручання держави у фінансову сферу та відсутність постійної публічної банківської інституції.

Термін *mensularii* позначає приватних осіб, які здійснювали грошово-кредитні операції за лавкою (*mensa*), без спеціального публічноправового статусу. Натомість *mensarii* були тимчасовими державними фінансовими посадовцями, діяльність яких мала антикризовий характер.

Таким чином, *mensularii* належать до сфери приватної банківської практики, тоді як *mensarii* — до сфери публічного фінансового управління, і змішування цих понять методологічно є помилковим [17, с. 108].

Нумулярії. Іншим типом державних банкірів були нумулярії (*numus* означає «монета»). Ці чиновники працювали безпосередньо з римським монетним двором. Їхні обов'язки включали перевірку якості щойно викарбуваних монет, обмін зношених або застарілих грошей та введення в обіг нових монет.

Нумулярії з'явилися в Римі наприкінці I століття до нашої ери та продовжували виконувати свої обов'язки до початку IV століття нашої ери. Вони допомагали забезпечувати надійність грошової системи по всій імперії.

Нумулярії були групою, призначеною для карбування та тестування нової валюти. Для цього вони досліджували метал, який використовувався для виготовлення монет, використовуючи свої органи чуття та візерунки на монетах. Вперше вони з'явилися в історичних записах у II столітті до

нашої ери як міняйли. До II століття нашої ери вони почали надавати позики, вносити гроші на депозити та керувати банківськими рахунками [18, с. 207].

Вони керували банком, вводили в обіг нову валюту та вилучали з обігу іноземні або старі монети. Поряд з цим, вони могли зберігати гроші, продавати товари, працювати на аукціонах, вести облік, обмінювати валюту та здійснювати платежі від імені своїх клієнтів. До III століття вони були останніми представниками банківської професії в Стародавньому Римі та займалися всіма банківськими справами.

Отже, нумулярії — це особи, діяльність яких була зосереджена на перевірці якості та справжності монет (*nummus*) та виконанні технічно-фінансових функцій (вага, проба, обмін монет), також вони були причетними до здійснення депозитних і позикових операцій, у зв'язку з чим у пізніший період почали конкурувати з аргентаріями [19, с. 51]. Тому, на відміну від останніх, нумуляріїв можна розглядати як спеціалізованих фінансових посередників.

Підсумовуючи діяльність різних видів римських торговців, можна стверджувати, що вони виконували всі ключові функції банку, зокрема: приймали кошти, вели рахунки (*rationes*), здійснювали перекази без руху готівки, позичали гроші за відсотки, гарантували платежі. Надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу породило лихварство та цілу касту лихварів. Діяльність публічних банкірів (*mensarii*, *mensularii*) була спрямована на стабілізацію грошового обігу, надання допомоги боржникам та здійснення посередництва між громадянами та державою [20, с. 65].

Правовою основою діяльності як публічних торговців-банкірів, так і приватних торговців залишалися загальні конструкції приватного права, зокрема договори зберігання та позики, хоча сама діяльність мала публічний характер.

У класичному римському праві договір зберігання (схову) *depositum* визначався як реальний контракт, за яким одна сторона (депонент) передає іншій стороні (депозитарію) річ на зберігання з обов'язком повернути ту саму річ (D. 16.3.1 pr.) [21; 22, с. 95]. Предметом договору могла бути індивідуально визначена річ, але також могли передаватися речі, що мали родові ознаки (зерно, гроші тощо).

У банківській практиці предметом зберігання переважно були гроші, фактичне зберігання конкретних монет втрачало значення, у зв'язку з чим виникала форма, відома як *depositum irregulare* [23, с. 47–49]. Банківська функція *depositum irregulare* була особливою в тому, що *argentarius* отримував право користування коштами, зобов'язання полягало в поверненні еквівалентної суми, а не конкретних монет; юридично договір зберігав назву *depositum*, але економічно наближався до *mutuum*. Цей договір мав неабияке значення для банку, оскільки забезпечував пасивні операції (прийняття вкладів), формував ресурсну базу для кредитування та створював відносини довіри між клієнтом і банкіром, також слугував правовим механізмом акумуляції капіталу [24, с. 24–25].

Позика (*mutuum*) — це реальний договір, за яким позикодавець передає позичальнику певну суму грошей або родових речей у власність, а позичальник зобов'язаний повернути позикодавцю таку суму грошей або таку саму кількість родових речей *tantundem eiusdem generis* (D. 12.1.9 pr.) [21].

У банківській практиці *argentarius* надавав позики клієнтам та використовував кошти, залучені через *depositum*, також виступав як кредитор або посередник. Оскільки *mutuum* був безвідсотковим за своєю природою, тоді відсотки оформлювалися окремо через *stipulatio* (D. 22.1.1 pr.) [21], при цьому широко застосовувалися гарантійні механізми (договір поруки чи застави). Банківське значення цього договору полягало у формуванні активних операцій банкіра, що дозволяло отримувати прибуток та забезпечувало рух грошового капіталу.

Фінансові операції у Стародавньому Римі не оформлювалися через спеціальні «банківські договори», а реалізовувалися лише за допомогою класичних договорів приватного права (*ius civile* та *ius praetorium*). Це зумовлено відсутністю автономного банківського права і домінуванням функціонального використання наявних договірних форм.

Ius praetorium (*Ius honorarium*) як право, створене магістратами, передусім преторами, шляхом видання їхніх едиктів, характеризувалося практичною спрямованістю, гнучкістю та орієнтацією на *aequitas* (справедливість), швидко реагувало на нові економічні потреби. *Ius honorarium* не скасовувало *ius civile*, а функціонувало поруч з ним, коригуючи його надмірний формалізм.

Саме *ius civile* надало базові договірні конструкції, через які реалізовувалися фінансові операції: договір позики (*mutuum*) забезпечував кредитування; договір схову (*depositum*) — зберігання коштів; договір стипуляції (*stipulatio*) використовувався коли йшлося про відсотки, забезпечення виконання зобов'язання; договір про сумісну діяльність або товариства (*societas*) був вигідний, коли йшлося про спільні інвестиції. Ці договори забезпечували юридичну визначеність та чітко окреслювали відповідальність сторін, створювали зручний механізм виконання зобов'язання. Однак недоліком було наявність формалізму у складних фінансових ситуаціях.

З метою подолання формалізму засобами преторського захисту (*actiones in factum*, *actiones utiles*, *exceptiones*), претор забезпечував захист відносин, які не вкладалися в рамки *ius civile*, оскільки виникали з нових економічних практик. Це було важливо для договору *depositum irregulare*, також при здійсненні безготівкових розрахунків та складних посередницьких операцій *argentarii*.

Здійснення банківських практик та інших фінансових операцій базувалося на довірі (*fides*), тому завдяки преторському праву була розвинута *bona fides* (добросовісність) як юридичний критерій. *Ius honorarium* надало суддям інструменти оцінки банкірів та дозволяло враховувати економічну реальність, а не лише формальну сторону договору [25, с. 45–49].

У фінансовій сфері Стародавнього Риму преторське та цивільне право діяли комплементарно (лат. *complementum* (доповнення)), де *ius*

civile створювало правову форму правочину, а *ius praetorium* — забезпечувало його функціональну ефективність. Наприклад: договір депозиту грошей, який здійснював *argentarius*, формально регулювався *depositum* згідно з цивільним правом та фактично укладався як боргове зобов'язання з використанням коштів за преторським правом.

Фінансова та банківська діяльність у Стародавньому Римі формувалася на перетині *ius civile* та *ius honorarium*: перше забезпечувало типові договірні конструкції, друге — гнучкий механізм їх адаптації до потреб економічного обігу. Саме ця взаємодія унеможливила інституціоналізацію банківництва, але водночас забезпечила ефективне правове регулювання фінансових практик.

Однією з фундаментальних особливостей римського приватного права є його договірно орієнтований характер. Римські юристи не конструювали право навколо абстрактних економічних інститутів, а навпаки — осмислювали соціально-економічні явища через конкретні зобов'язальні відносини між приватними особами.

Основними поширеними договорами, які використовували різні види торговців при здійсненні фінансових операцій були: *depositum* (у класичній та некласичній формах, використовувався для відносин зберігання); *mutuum* (використовувався для відносин кредитування); *stipulatio* (як допоміжна конструкція була актуальною для фіксації будь-яких зобов'язань); *mandatum* (був характерний для представництва та виконання доручень); *societas* (був поширений для оформлення спільної господарської діяльності, договір товариства) [26, с. 417, 422–425].

Ці договори утворювали комбінований правовий механізм, який дозволяв здійснювати основні фінансові операції. Економічна діяльність стародавніх римлян регулювалася через обмежену кількість універсальних договірних моделей, які застосовувалися у найрізноманітніших сферах. Ці договори могли застосовуватися як у побутових, так і в складних комерційних відносинах та легко комбінувалися між собою. Таким чином, фінансові операції не потребували створення нових правових форм, достатньо було використовувати наявні договірні конструкції [27].

Ключову роль у приватноправовому характері римської економіки відігравав принцип автономії приватної волі (*autonomia privata*), який фактично лежав в основі всієї договірної системи. Цей принцип виявлявся у свободі укладення договорів у межах, дозволених правом, давав також можливість сторонам модифікувати зміст договору, не змінюючи його типу, визнавалися зобов'язання, що виникали з практики, а не з формальної типології.

Наприклад, *depositum* міг трансформуватися у *depositum irregulare*; *mutuum* могло поєднуватися зі *stipulatio* для оформлення відсотків; *mandatum* використовувалося для складних платіжних операцій. Отже, класичні договори адаптувалися до нових економічних реалій без втрати юридичної ідентичності.

Таким чином, так звана «банківська практика» у Стародавньому Римі реалізовувалася через класичні приватноправові договори, серед яких центральне місце посідали договір зберігання (*depositum*) та договір

позики (*mutuum*). Саме ці два договори забезпечували акумуляцію, рух і перерозподіл грошових коштів, утворюючи правову основу фінансового посередництва.

У фінансових практиках Риму договори позики та зберігання функціонували не ізольовано, а в тісному зв'язку, причому *depositum* регулював залучення коштів від вкладників, а *mutuum* — регулював надання цих коштів позичальникам. Договір *stipulatio* забезпечував оформлення відсотків і строків. Отже, виникла договірна модель фінансового посередництва, яка, за своєю суттю, відповідає основним ознакам банківської діяльності.

Висновки. Однією з фундаментальних особливостей римського приватного права є його договірно орієнтований характер. Римські юристи не конструювали право навколо абстрактних економічних інститутів (таких, як «банк», «фінансова установа», «кредитна організація»), а навпаки — осмислювали соціально-економічні явища через конкретні зобов'язальні відносини між приватними особами.

У класичній юриспруденції правове значення мав не вид діяльності, а форма правового зв'язку між сторонами; центральним елементом аналізу був договір (*contractus*), а не інституція; правові наслідки визначалися змістом зобов'язання, а не соціальною роллю суб'єкта.

Договори *depositum* і *mutuum* становили юридичне ядро банківської практики Стародавнього Риму: *depositum* забезпечував акумуляцію грошових ресурсів, *mutuum* — їхнє кредитне використання. У сукупності ці договори формували функціональну пробанківську модель, реалізовану засобами приватного права. Саме через ці договори римське право змогло інтегрувати складні фінансові практики без створення окремого банківського інституту, що є одним із ключових історико-правових уроків римського досвіду.

Саме тому діяльність *argentarii* не породила окремої «банківської» правової категорії: одна й та сама особа могла виступати боржником, кредитором, повіреним або зберігачем, залежно від того, який договір було укладено. Банківська функція виявлялася не у статусі суб'єкта, а в сукупності договорів, які він укладав.

Поєднання договірного мислення, універсальних правових форм, автономії приватної волі призвело до того, що економічно складні фінансові практики могли існувати без інституційного оформлення. При цьому римське право забезпечувало правову визначеність понять, процесуальний захист прав та інтересів сторін договору та гнучкість договірних пропозицій. У результаті банківська та фінансова діяльність залишалися приватною практикою, а не регульованим публічноправовим інститутом.

Приватноправовий характер фінансової діяльності у Стародавньому Римі був не випадковим, а закономірним наслідком договірної логіки римського права. Відсутність спеціального банківського законодавства компенсувалася універсальністю та адаптивністю класичних договірних конструкцій, які, спираючись на принцип *autonomia privata*, дозволили інтегрувати фінансові практики в загальну систему приватного права.

Список використаних джерел

1. Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 140 с.
2. Andreau J. *Banking and Business in the Roman World*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 243 p. *Google Books*. URL: <https://t.ly/LVKMp>.
3. Andreau J. *La vie financière dans le monde romain*. Rome : École française de Rome, 1987. 805 p. *Persée*. URL: <https://t.ly/JvSAA>.
4. Maselli G. *Argentaria. Banche e banchieri nella Roma repubblicana*. Bari : Cacucci, 1986. 230 p.
5. Pikulska-Robaszkiewicz A. *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999. 196 s.
6. Pikulska-Robaszkiewicz A. *Le problème de l'usure en Rome républicaine*. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*. 2000. Vol. 47. P. 223–246.
7. Habel P. *Argentarii*. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart : Metzler, 1895. Bd. II. Sp. 720–735. *The Internet Archive*. URL: <https://bit.ly/3OsJL0m>.
8. Mommsen T. *Römisches Staatsrecht: in 3 Bänden*. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1871–1888. *Bayerische Staatsbibliothek*. URL: <https://t.ly/P-9UG>.
9. Zimmermann R. *The law of obligations: Roman foundations of the civilian tradition*. Oxford University Press, 1996. 1241 p. *Google Books*. URL: <https://t.ly/oD4Oe>.
10. Scheibelreiter P. *Integration durch Abgrenzung? Vom Problem, das depositum irregulare zu «definieren»*. *Index Quaderni camerati di studi romanistici*. 2017. Nr. 45. S. 443–465. *Academia*. URL: <https://t.ly/89tBQ>.
11. Földi A. *Dubbi ed ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*. *Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz* / ed. M. Zablocka. Warsaw, 2000. P. 207–219.
12. Verboven K. *The Sulpicii from Puteoli: Argentarii or Faeneratores?* *Ancient Society*. 2003. Vol. 33. P. 7–28. <https://doi.org/10.1163/157181903100362490>.
13. Sondel J. *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 1967. 129 s.
14. Petrucci A. *Mensam exercere*. *Studi sull'impresa finanziaria romana*. Napoli : Jovene, 1991. 356 p. *Persee*. URL: <https://t.ly/LjRBl>.
15. Petrucci A. *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*. Torino : Giappichelli, 2002. 312 p.
16. Bürge A. *VIII. Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*. 1987. Vol. 104, no. 1. Pp. 465–558. <https://doi.org/10.7767/zrgra.1987.104.1.465>.
17. Bürge A. *V. Vertrag und personale Abhängigkeiten im Rom der späten Republik und der frühen Kaiserzeit*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*. 1980. Vol. 97, no. 1. Pp. 105–156. <https://doi.org/10.7767/zrgra.1980.97.1.105>.
18. Drexhage H.-J., Konen H., Ruffing K. *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.–3. Jahrhundert)*. Berlin : Akademie Verlag, 2002. 400 s.
19. Niczyporuk P. *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*. Białystok : Temida 2, 2013. 293 s.
20. Mrozek S. *Faenus*. *Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*. Stuttgart : Steiner, 2001. 124 s.

21. Digesta. Imperatoris Iustiniani Opera. *The Latin Library*. URL: <https://t.ly/YZ-bW>.
22. Гринько С. Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. С. 90–96. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <https://t.ly/9xRs->.
23. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва / за заг. ред. С. К. Реверчука. Київ : Атіка, 2004. 340 с.
24. Гринько С. Д. Договір як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 3. С. 22–26. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.3>.
25. Онищенко Ю. І. Основні етапи еволюції банківської діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6, Ч. 5. С. 45–49. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_06/265.pdf.
26. Yeşiller F. B., Yeşiller M. Roma ve Türk hukukunda misli şeylerin saklanması sözleşmesinin (depositum irregulare) tüketim ödöncü sözleşmesinden (mutuum) ayrılması. *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2025. Cilt 11, Sayı 2. S. 415–447. URL: <https://t.ly/WrVBl>.
27. Dvorsky V. Depositum Irregulare and Similar Types of Deposit Contracts in Roman Law and in Later Historical Development = Depositum Irregulare en gelijkaardige types van bewaargevingsovereenkomsten in de Romeinsrechtelijke traditie : PhD thesis. Leuven, 2025. [s. p.]. *KU Leuven*. URL: <https://t.ly/hK-hG>.

Декларації

Авторки спільно формували ідею статті, сформулювали та погодили загальні висновки та рекомендації за результатами дослідження. С. Лозінська розробила теоретичну базу дослідження, здійснила наукове редагування фінальної версії статті. Ж. Чорна сформувала джерельну базу дослідження, здійснила критичний аналіз історичної бібліографії, брала участь в оформленні списку джерел.

Дослідження виконано без зовнішнього фінансування у рамках наукової теми кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Правове забезпечення розбудови сталої демократії в контексті взаємодії національного, європейського та міжнародних правопорядків» (номер державної реєстрації 0124U002493).

Конфлікту інтересів немає.

У процесі підготовки статті С. Лозінська застосовувала інструменти штучного інтелекту (ChatGPT, OpenAI) з метою стилістичного редагування тексту. При цьому авторки підтверджують самостійність виконання дослідження, формування аргументації та висновків, несуть повну відповідальність за зміст статті.

Надійшла до редакції 26.12.2025
Прийнята до друку 08.02.2026

Опублікована онлайн 10.02.2026
Опублікована 30.03.2026

Svitlana LOZINSKA, Zhanna CHORNA

(Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law)

Contracts of Loan and Deposit as the Legal Basis of Financial Activity in Ancient Rome

*The article is devoted to the study of private-law contractual mechanisms through which financial, including so-called banking, activity was carried out in Ancient Rome. The methodological starting point of the research is the absence of an independent institutional system of banking regulation in Roman law, which resulted in the realisation of financial operations within the framework of classical contractual constructions of *ius civile*, supplemented by the instruments of *ius honorarium*. Particular attention is paid to the analysis of the contracts of loan (*mutuum*) and deposit (*depositum*), which constituted the legal core of financial intermediation in the Roman world. The article examines the legal nature and functional characteristics of the contract of *depositum* in both its classical and non-classical forms, including *depositum irregulare*, which was widely used in the practice of *argentarii* and allowed the deposited sums of money to be used by the depositary. The contract of *mutuum* is analysed as a universal legal form of credit, enabling the redistribution of accumulated financial resources and serving as the principal instrument of the active operations of Roman bankers. Special attention is also given to auxiliary contractual constructions (*stipulatio*, *mandatum*, *societas*), which facilitated the regulation of interest, payment orders, and forms of joint financial activity. The research is based on an analysis of relevant fragments of Justinian's *Digest*, which makes it possible to trace the interaction between *ius civile* and *ius honorarium* in the regulation of financial relations, as well as on modern historical, legal, and economic scholarship concerning Roman banking practices. The article substantiates the thesis that financial activity in Ancient Rome functioned as a set of private-law relations grounded in the principle of *autonomia privata*, rather than as a distinct public-law institution. It is concluded that the flexibility of classical contractual models enabled the integration of complex financial practices into the system of Roman private law without the formation of a specialised body of banking legislation. The findings contribute to a deeper understanding of the historical and legal foundations of financial intermediation and may be useful for further comparative studies of Roman and modern banking law.*

Keywords: loan contract, deposit contract, performance of obligations, financial activity, services, merchants, legal relations, banks, banking practices.